

IZVJEŠTAJ SA KONFERENCIJE:

PROMOVISANJE CJELOVITOG PRISTUPA PITANJU MEMORIJALA I SJEĆANJU

Sarajevo, 8-10. decembar 2010. godine

Distribucija:
Opća
Sarajevo, 16. maj 2011. godine
ICMP.JCSI.84.4.bos.doc

UVOD

1. Pored aktivnosti usmjerenih na osiguravanje saradnje vlada i drugih organa vlasti na pronalaženju i identifikaciji osoba nestalih usljed oružanih sukoba, drugih neprijateljstava ili kršenja ljudskih prava i pružanje pomoći u tom procesu, Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP) svoj doprinos daje i u pronalaženju prikladnih oblika komemoracije i odavanja počasti nestalim osobama.
2. ICMP je mišljenja da je došao trenutak da se oda počast 40,000 osoba nestalih usljed oružanih sukoba, zločina protiv čovječnosti i drugih kršenja ljudskih prava. Od 40,000 nestalih, do danas je pronađeno oko 26,000 osoba. To nije beznačajan poduhvat i dokaz je rada, koji su organizacije porodica uložile kako bi vlade, bilo da se radi o Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj ili Srbiji, aktivno radile u ovom procesu. To je potvrda obimnih aktivnosti koje su vlade poduzele u procesu pronalaženja, ekshumacije i identifikacije nestalih osoba. U Bosni i Hercegovini, od 30,000 nestalih osoba do danas su identifikovane dvije trećine, a 2005. godine država je uspostavila nediskriminirajući proces traženja, ekshumacije i identifikacije nestalih u okviru Instituta za nestale osobe, sa ciljem da se nestale osobe traže bez obzira na etničku pripadnost, religijsko ili nacionalno porijeklo. Prepoznavši ogroman napredak ostvaren u tom procesu, vrijeme je da počnemo razmišljati o načinu na koji ćemo odati počast nestalim bez obzira na etničku pripadnost, religijsko ili nacionalno porijeklo.
3. Bosna i Hercegovina trenutno prolazi kroz proces kreiranja strategije uvođenja tranzicijske pravde. Sam proces uključuje konsultacije sa vladinim i sektorom civilnog društva. Ekspertna radna grupa, koju je osnovalo Vijeće ministara BiH početkom 2010. godine, vodi ovaj proces, koji podržava i UNDP. Memorijali i komemoracije su ključne komponente strategije.
4. Memorijali su, zadnjih desetljeća, često korišteni kao jedan od načina borbe za pravdu – oblik simbolične reparacije u okviru instrumenata reparacije za postizanje tranzicijske pravde. Ipak, memorijal, prema najširoj definiciji, obuhvata fizičke memorijale, spomen ploče i spomenike, komemoracije i dane sjećanja, muzeje pamćenja ili muzeje savjesti, te, u toj raznolikosti primjena, prelazi u nešto užu definiciju simbolične reparacije.
5. Svrha memorijala je, prije svega, sjećanje, a često, u zemljama koje se oslobađaju autoritarne vladavine, dugotrajnog nasilja ili oružanih sukoba, povezuju se sa sjećanjem i odavanjem počasti žrtvama. Memorijali, nerijetko, nastaju u vezi sa žrtvama povreda ljudskih prava i zvjerstava – često su njihovi tvorci porodice ubijenih ili nestalih. Često se podižu na mjestima na kojima su počinjeni strašni zločini ili na mjestima masovnih grobnica, čime ne samo da taj prostor učine posvećenim, nego potiču i pitanja: Kako se ovo moglo dogoditi? Šta možemo učiniti da spriječimo ponavljanje takvih kršenja ljudskih prava ili zvjerstava? U tom smislu memorijal ima barem dvije funkcije; jedna je ona koja se osvrće na prošlost, odaje počast žrtvama i priziva sjećanja; druga gleda u budućnost, nastoji obrazovati buduće generacije tako da jačaju kulturu ljudskih prava koja će biti štit od takvih zločina u budućnosti.
6. Memorijali, kao mehanizam tranzicijske pravde, mogu se baviti i naslijeđem iz prošlosti. Memorijali javno priznaju pojedince i grupe, žrtve i napaćene preživjele. Mogu otkriti i učiniti trajno vidljivim i dostupnim imena i priče, ponekad i lica žrtava. Oni, procesima otvaranja i razvijanja memorijala, predlaganjem i dizajniranjem, te samim postojanjem, mogu primorati društva da zavire u dušu i na kritički način preispitaju šta se događalo u užasnim vremenima i zašto je do toga došlo.
7. U državama koje izlaze iz sukoba između različitih grupa, bilo da se radi o etničkim, nacionalnim, religijskim ili rasnim, postojanje brojnih, često kontradiktornih i osporavanih pogleda na prošlost mogu podijeliti društvo i otežati napore na stvaranju održivog mira. Forma memorijala i važan proces njegovog stvaranja, uz sposobnost svjesnog uključivanja i suočavanja sa temom sjećanja i istorije, svjedočenja i dokaza, glasa i priče, može imati katarzičan efekt na podijeljena društva nakon sukoba. I proces i završna forma memorijala kao rezultat procesa, mogu doprinijeti jačanju solidarnosti u podijeljenim postkonfliktnim društvima, istovremeno pokazujući da kontradiktorne historijske priče mogu postati kompatibilne ili, u najmanju ruku, da jedna drugu mogu poštovati, što je, možda, najbolja mjera istinskog pomirenja. U tom spoznajnom okviru, ICMP-ov Odjel za pravdu i inicijative civilnog

društva podržava i implementira aktivnosti koje doprinose stvaranju univerzalnih ili cjelovitih modela komemoracije i sjećanja na nestale.

8. U tom kontekstu, ICMP-ov Odjel za pravdu i inicijative civilnog društva i Razvojni program UN-a u Bosni i Hercegovini, u saradnji sa Ministarstvom pravde i Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine organizovali su dvodnevnu regionalnu konferenciju pod nazivom *Promovisanje cjelovitog pristupa memorijalima i sjećanju*, koja je održana u Sarajevu 8-10. decembra 2010. godine. Razvojni program UN-a u Bosni i Hercegovini i Ministarstvo vanjskih poslova Švicarske finansirali su konferenciju putem granta dodijeljenog Odjelu za pravdu i inicijative civilnog društva.
9. Konferenciji je prisustvovalo preko 100 učesnika, predstavnika udruženja porodica nestalih osoba, civilnog društva te državnih institucija Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, a sam cilj konferencije bio je početi kvalitetniji dijalog o modelima komemoracije i sjećanja, koji su dio obimnijih aktivnosti društva da pronađe način da se nosi sa nasljeđem sukoba, a u procesu ostvarivanja tranzicijske pravde. Konferencija je posebno težila ka otvaranju procesa stvaranja kulture sjećanja u vezi sa nestalim osobama i uspostavljanju socio-političkih preduslova koji mogu pomoći u stvaranju međusobnog razumijevanja u podijeljenim društvima, istovremeno odajući počast žrtvama.
10. Na konferenciji su Louis Bickford, međunarodni autoritet za tranzicijsku pravdu, ekspert za pitanja memorijala i sjećanje nakon sukoba, i Gabriella Citroni, međunarodni ekspert za pitanje nestalih osoba i memorijale govorili o memorijalima i njihovoj ulozi u procesu tranzicije nakon autoritarnog režima i sukoba. Transkript prezentacija gospodina Bickforda i gospođe Citroni priloženi su u Dodatku III ovog izvještaja. Saliha Đuderija, savjetnica Ministra za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, na konferenciji je govorila o pravnom okviru za podizanje memorijala u Bosni i Hercegovini. Predstavila je i proces razvoja strategije za postizanje tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini. Pukovnik Ivan Grujić, predsjedavajući Komisije za nestale osobe Republike Hrvatske predstavio je pravni okvir u Hrvatskoj. Nažalost, predstavnik Ministarstva rada i socijalne politike, u čijoj nadležnosti je pitanje memorijala u Republici Srbiji, nije bio u mogućnosti prisustvovati konferenciji.
11. Prezentacije govornika na konferenciji potakle su burne rasprave na plenarnim sjednicama, i nakon toga, u okviru radnih grupa o memorijalima i njihovoj ulozi u društvima nakon sukoba na prostoru Zapadnog Balkana. Najvažniji zaključci i preporuke koje su rezultat plenarnih sjednica i radnih grupa navedeni su u ovom izvještaju u okviru tema koje su se neprekidno ponavljale u diskusijama. Teme su sljedeće: 1) memorijali u širem okviru tranzicijske pravde, 2) prepreke i poteškoće u vezi sa pravnim okvirom, 3) politika i prepreke, te poteškoće u praksi, 4) kako se nositi sa postojećim kontraverznim memorijalima, 5) počast i krivnja, 6) komemoracija i obrazovanje, i 7) konkretni prijedlozi.
12. Zaključci proistekli sa konferencije ukazuju na činjenicu da postoji sve veći interes za memorijale i sjećanje, te način njihovog funkcionisanja. Brojni su prijedlozi načina kako se sjećati žrtava. Diskusija je pokazala da je jednak broj i prepreka koje valja prevazići kako bi se osmislio cjeloviti pristup sjećanju: Pravni okviri su neadekvatni ili politike uključenih zemalja favorizuju jednu grupu u odnosu na drugu, tako da dominira samo jedna strana priče, a općenito je primjetna tendencija da se komemoracija organizuje za pripadnike samo jedne grupe. Diskusija je pokazala da postoji konsenzus u vezi sa izgledom memorijala – njihov izgled ne smije biti uvredljiv ni za koga. Pa ipak, istovremeno su se čula glasna mišljenja da memorijali ne samo da treba da odaju počast žrtvama, nego i da prikazuju krivicu počinitelja. Dihotomija koja postoji između zahvalnosti i krivice može potkopati napore da *se ne naškodi* ionako komplikovanim odnosima između različitih grupa žrtava koje se sjećaju nestalih. Diskusija je pokazala da, za određeni broj učesnika, memorijali nisu potrebni za današnju generaciju, koja pamti nestale i ne treba memorijal da bi se sjećala. Memorijali su za buduće generacije – da pamte i uče iz sjećanja. Slijedi zaključak da memorijali moraju nastati i mora ih se razvijati na način koji uključuje mlađe generacije. Očigledan problem predstavlja pronaći način na koji se to može postići, a da se pri tome ne naruše veze među grupama žrtava i društava koje te grupe predstavljaju?

2. IZABRANI ZAKLJUČCI KONFERENCIJE

2.1. Memorijali u širem okviru tranzicijske pravde

13. Područje tranzicijske pravde se najčešće definira pravnim potrebama države, koji se izražavaju kroz četiri kategorije obaveza i perioda nakon počinjenih masovnih zvjerstava i kršenja ljudskih prava: Ustanoviti istinu o žrtvama i počiniocima; dokazati krivičnu odgovornost počinilaca; razviti programe reparacije za žrtve; i poduzeti korake koji mogu garantovati da se sukob neće ponoviti, često se doživljavaju kao obaveza koju treba ispuniti da bi se pristupilo međunarodnim reformama. Memorijali, kao koncept, često se smještaju u oblast “reparacija”. Ova konceptualna veza, ipak, ne prepoznaje memorijale kao nešto više od pukog priznanja patnje žrtava, što je, naravno od ogromne važnosti samo po sebi. Oni, ustvari, predstavljaju javne simbole koji se suprotstavljaju počiniocima, posmatračima i društvu. Oni postavljaju pitanja. Oni potiču na razgovore – društvene razgovore – o prošlosti. Ali, da bi to ostvarili, moraju poticati na uključivanje, tj. mora ih se osmisлити na način koji će ih učiniti relevantnim za zajednicu i društvo u kome su smješteni. Neuspjeh u ostvarivanju navedenoga može dovesti do toga da su memorijali neprimijećeni, zaboravljeni – postali bi mehanizmi zaborava i tišine, umjesto sjećanja i dijaloga.
14. Amir Kulagić (član Radne grupe za strategiju razvoja tranzicijske pravde) postavio je sljedeće pitanje: “Vi ste nam predstavili društva koja su prošla period tranzicijske pravde. Da bismo izgradili kvalitetno sjećanje u BiH, šta je preduslov? Šta bi trebalo da uradi društvo BiH da bi moglo na jedan univerzalan način da gaji kulturu sjećanja? Da li otvoriti debate ili jednostavno preslikati neka iskustva iz Evrope i svijeta?” Louis Bickford je istakao da svrha prikazivanja globalnih iskustava u njegovoj prezentaciji nije bila da ukaže na to šta bi trebalo ili šta ne bi trebalo činiti. Svime što se događa u Bosni i Hercegovini treba da upravljaju osobe koje s tim imaju veze. Sjećanje može stvoriti klimu koja izaziva sukob. Stoga, pravi procesi tranzicijske pravde treba da se bave pitanjem kako se nositi sa sjećanjem. Komemoracije su usko povezane sa širim okvirom tranzicijske pravde, stoga su sudski procesi i reparacije neophodni. Kada se radi o vremenskom okviru - sve navedeno se može događati istovremeno. Treba izuzeti činjenicu da je, prije nego se imena postave na memorijal, potrebno raspolagati činjenicama; osim toga, nema razloga da se neke stvari rade prije ili poslije drugih.”
15. Bećir Macić (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava) pitao je sljedeće: Da li bi nam mogli reći postoji li neki opšti kriterij za podizanje spomenika u post-konfliktnim periodima, a da se, pri tome, ipak poštuje priroda, suština ratnog konflikta?
16. Louis Bickford je predložio: “kriterij ovisi o ciljevima koje različite osobe uključene u proces postavljaju. Ako je, naprimjer, svrha memorijala psihološko zacjeljivanje rana, ako je to cilj, onda je stvarni kriterij pitanje kako stvoriti okruženje koje će ljudima pomoći da rane zacijele. Ako je cilj nešto što je daleko teže postići, ali vrlo zanimljiva postavka “nikada više”, onda cijeli proces podrazumijeva potpuno drugačiji set pitanja. To znači da se sve organizuje na način koji će doprinijeti tome da se neke stvari više nikada ne ponove. Način na koji se može doprinijeti ostvarenju cilja “nikada više” je postavljanje važnih pitanja, pokretanje diskusija, otvaranje dijaloga, rad koji podrazumijeva više zajednica. Pretpostavljam da je kriterij koji bih izdvojio kao najvažniji princip “ne nanesi zlo”. Čini mi se da, u tom smislu, postoje brojni primjeri vrlo provokativnih memorijala. Memorijali koje je postavila jedna grupa i koji na kraju izazivaju neprijateljska osjećanja kod druge grupe, a to je vrlo osjetljivo pitanje, jer žrtve, očigledno, imaju pravo da se sjećaju na način koji njima odgovara.

“[Komemoracija] je vrlo jednostavna u monoetničkim društvima, u društvima sa vrlo razvijenom, civiliziranom građanskom strukturom. Ali u ovako izmješanim društvima, poput Bosne i Hercegovine, to je daleko osjetljivije pitanje. Ukoliko postoji politička podrška – a ona kreira i javnost – onda verovatno da će biti drugačiji odnos i prema memorijalima, rekao je Nedeljko Mitrović (Republička organizacija poginulih i zarobljenih vojnika i nestalih civila).

2.2. Prepreke i mogući problemi za postavljanje pravnog okvira

17. U BiH, Hrvatskoj i Srbiji postoje pravni okviri za podizanje memorijala i održavanje komemoracija žrtvama. Međutim, diskusija je ukazala na činjenicu da su pravni okviri nesavršeni i da rezultiraju sjećanjem na određene grupe unutar društva, dok druge žrtve i mjesta stradanja i pitanji, možda i namjerno, padaju u zaborav.

“Zakoni o građenju i urbanističkom uređenju su u BiH pravni osnov”, rekla je Saliha Đuderija, dodavši “mora se podnijeti zahtjev lokalnoj nadležnoj instituciji da bi se podigla spomen-ploča. Nema pravne prepreke za to da udruženja porodica podnesu zahtjev za obilježavanje.”

“Mi smo nekim općinama, koje su poslale upit, odgovorili da se ne mogu obilježavati mjesta ukopa ako iz tih mjesta nisu izvađeni posmrtni ostaci. Stoga, najprije moraju (prije izdavanja dozvola) da dobiju (potvrdu) od Instituta za nestale osobe da je na toj lokaciji ekshumiran određen broj osoba. [...] Što se tiče mjesta zatvaranja i mučenja, neke lokalne zajednice su odobravale podizanje spomen-obilježja na takvim mjestima”, rekla je Đuderija.

18. Osnovi nedostatak zakonskog okvira u Bosni i Hercegovini je nepostojanje zakona koji regulira pitanje komemoracije podizanjem memorijala na mjestima na kojima su se nalazili zatvori, mjestima silovanja i izvršelja zločina. Prema postojećem zakonu, komemoracija je moguća samo za nestale osobe. Član 20 Zakona o nestalim osobama odnosi se na obilježavanje masovnih grobnica uz prethodno odobrenje Instituta za nestale osobe i pristanak lokalnih vlasti. Bez zakonske regulative, odluka o tome koja mjesta i koje kategorije žrtava imaju pravo na komemoraciju prepuštena je lokalnim vlastima, često na osnovu subjektivne preferencije.

“U svakom slučaju, ovaj Zakon, čl. 20, ne može nadomjestiti nedostatak zakonske regulative za druge žrtve. [...] Postavlja se pitanje da li se mjesta stradanja mogu staviti pod zaštitu države, kako ne bi došlo do uklanjanja takvih mjesta kao što se sada, navodno, planira rušenje kuće u Višegradu, u kojoj je spaljen veliki broj ljudi,” rekla je Merdijana Sadović (Institut za ratno i mirnodopsko izvještavanje).

19. Nura Begović (Udruženje građana *Žene Srebrenice*) skrenula je pažnju na ograničenja prema članu 20 Zakona o nestalim osobama. „Proradile su mi emocije, kada se tumače ti nakaradni zakoni, koji se donose tako da na jednak način zadovolje i one koji su nam ovo uradili. U Srebrenici treba podići spomen-ploču nevino stradalim civilima 1993. godine. [...] Tu je granata ubila nekoliko djece, čiji ostaci nisu mogli biti pronađeni”, rekla je Begović.

“Važeće zakone o komemoraciji mjesta zločina i memorijalima, treba mijenjati. Nedostatni su i neadekvatni za obilježavanje mjesta stradanja. Postoji potreba za dijalogom kako bi se osiguralo da se memorijali ubuduće podižu na osnovu konsenzusa”, rekla je Šefika Muratagić (Udruženje građana *Ključ budućnosti*).

20. Bećir Macić je skrenuo pažnju na potrebu da se sačuvaju mjesta stradanja, što trenutno nije zakonski regulisano u BiH. “Kako da u Višegradu sačuvamo objekte u kojima su počinjeni zločini? Privatizacija prijeti očuvanju mjesta stradanja. Novi vlasnici pokušavaju srušiti te objekte ili im zabraniti pristup”, rekao je Macić.
21. Ljiljana Alvir (Savez udruga porodica zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja) govorila je o problemu podizanja memorijala na privatnom zemljištu. Navela je primjer podizanja memorijala hrvatskim civilima koje su ubile srpske snage nakon pada Vukovara 1991. godine na Ovčari, na istoku Hrvatske. Alvir je navela da, kada je zemljište na kome su ubistva počinjena trebalo privatizirati, vlada Hrvatske je kupila dio zemljišta na kome se danas nalazi memorijal.
22. U Hrvatskoj je jedini relevantan zakon koji se odnosi na podizanje memorijala onaj koji se tiče masovnih grobnica žrtava Domovinskog rata ubijenim za vrijeme “velikosrpske agresije”. Ovaj se

zakon odnosi samo na ubijene vojnike; civilne žrtve se ne pominju. U Hrvatskoj nema zakonske regulative koja se odnosi na komemoraciju mjesta zločina, tj. logore, mjesta na kojima su počinjena silovanja ili mjesta na kojima su počinjeni zločini tokom sukoba. Nema specifičnog zakonskog okvira koji bi reglisao komemoraciju nestalih osoba.

2.3. Politike, prepreke i mogući problemi u praksi

23. Konferencija je pokazala da, ne samo da postoje ograničenja u zakonskom okviru koji regulišu komemoraciju žrtava, nego postoje i prepreke i mogući problem u praksi koji su usko povezani sa politikom o izgradnji memorijala u pomenutim zemljama. Diskusija je pokazala razlike u mišljenju između državnih institucija sa jedne strane i civilnog društva sa druge, kada je u pitanju politika i praksa podizanja memorijala u Hrvatskoj. Diskusija je pokazala da najveći mogući problem u BiH, u praksi, može biti podizanje memorijala žrtvama jedne etničke grupe u općini gdje je druga etnička grupa u većini.
24. Ivan Grujić je skrenuo pažnju na činjenicu da “u RH postoji potreba odavanja počasti žrtvama. Jedan od vidova su memorijalna obilježja, koja nas upozoravaju ali i zbližavaju, što je posvećeno nedavnim posjetama predsjednika RH i Republike Srbije. [...] Otvoren je tematski muzej na Ovčari, izgrađeno memorijalno groblje, te podignuto centralno spomen-obilježje u Zagrebu za poginule i nestale.

Spomenici nisu napravljeni isključivo za jednu populaciju. Mi imamo masovnu grobnicu gdje se nalaze osobe isključivo srpske nacionalnosti, koja se nalazi u programu obilježavanja. [...] Takvih spomenika ima, ustvari, mnogo. Npr. spomenik u Paulin Dvoru, uradila ga je lokalna samouprava. Na tom spomeniku je bio Ivo Josipović, prilikom posjete Borisa Tadića. Takvih spomenika ima čitav niz u RH. Također je bila jedna lokacija gde su dovedeni Bošnjaci iz BiH i ubijeni.

25. Naglašavajući da je “Republika Hrvatska zemlja vladavine prava”, Grujić je ipak priznao da “u izgradnji spomen-obilježja imamo problema sa rješavanjem imovinskih sporova na mjestima gde bi se podizali spomenici. Te da ukoliko se ustanovi da nešto u zakonima nije u redu, uvek postoje mogućnosti za izmjene i dopune.”
26. Čedomir Marić (Udruženje porodica nestalih osoba *Suza*) rekao je “imam jedan sasvim drugačiji pristup svemu ovome, zbog okolnosti koje su nas prinudile da lobiramo da bismo došli do jednog spomen-obilježja. Prvo spomen-obilježje, nešto vrlo skromno, postavljeno je u Beogradu za srpske žrtve iz ratova 1991-2000. Dvije-tri godine su udruženja porodica išla ulicama noseći cvijeće, paleći svijeće. Napravljena je improvizovana spomen-ploča koju su ostavljali ispred institucija uz poziv da se postavi spomen-obilježje.”

Znam, jer lično sam bio u Paulin Dvoru. Znam za Varivode. I znam za spomen-ploču koju je Inicijativa mladih Hrvatske postavila uoči godišnjice Oluje na izlazu iz Knina. Ja govorim da politika ne dozvoljava da mi svoja osjećanja prenesemo i da imamo jednako pravo na svakom prostoru. Nisam želio reći da nema spomen-obeležja za srpske žrtve. Ima ih jako puno u RS [u BiH]. Ako u zakonu stoji da na svakom mestu gdje je bilo masovnog ubijanja treba da bude spomen-obilježje... i Koranski most je mjesto masovnog ubijanja. Ja ukazujem na takve činjenice. Koliko još godina treba čekati da bi se neka minijaturalna spomen-ploča našla u Kninu, Petrinji, ... bilo gdje? U Hrvatskoj je stradalo nešto oko 8,000 građana srpske nacionalnosti. Dakle, moramo stvoriti svijest da na svim prostorima gde se stradalo mora biti spomen-obilježje i da je ono svetinja.

“Da, ima u zakonima, da je moguće podići spomen-obilježja i drugima, ali u praksi se to ne može uraditi, dok se ne dobiju sve dozvole”, rekla je Nura Begović.

“Bez političike volje nema pomaka. U Varivodama, prvi spomenik koji je podsjetio na stradanje civila podignut je 2004. sredstvima SNV-a iz Kistanja. Sličan, skroman križ podignut je i u Gošićima. Istina

je da postoji spomenik i u Paulin Dvoru. Da li rodbina ubijenih treba čekati da i njihov slučaj dođe na red? To su sve otvorena pitanja, mada se, stvarno, uglavnom radi o političkoj volji. Inicijativa mladih je potakla javnu debatu, koja je jako korisna. (Dakle, važno je postaviti ploču, ali važno je i podstaći raspravu. Faktor debate je jako bitan u tom kontekstu”, rekla je Vesna Teršalić (Documenta).

27. Što se tiče BiH, Kada Hotić (Udruženje građana *Majke enklava Srebrenice i Žepe*) istakla je poteškoće u vezi sa komemoracijom žrtava genocida u srebrenici u Republici Srpskoj:” Kada mi obilježavamo godišnjice, obilazimo skladište u Kravici, gdje su ubijeni ljudi. Međutim, mi ne možemo tamo ostaviti ni cvijeće, a da ne bude sklonjeno pola sata kasnije, a kamoli postaviti spomenik.”
28. Sarafina Kolovrat (Udruga porodica poginulih i nestalih branitelja domovinskog rata iz Općine Bugojno) ponovila je potencijalne probleme koje su istakli mnogi učesnici; dok zakonodavstvo može osigurati jedan okvir komemoracije žrtava, u praktičnom smislu, na lokalnom nivou, implementacija je teška i često u potpunosti ovisi o volji lokalnih vlasti da dodijele neophodne dozvole. “Mi smo Općinskom vijeću podnijeli zahtjev za izgradnju spomen obilježja, no Općinsko vijeće nam nikada nije odgovorilo. I tako smo, na kraju, izgradili memorijal unutar Katoličkog groblja”, rekla je Kolovrat.

2.4. Pitanje postojećih kontroverznih memorijala

29. Mnogi učesnici su istakli zabrinutost zbog velikog broja memorijala koji su već podignuti, a predstavljaju predmet kontroverze za jedan ili više konstitutivnih naroda BiH. Diskusija je pokazala da postoji bojazan kod mnogih učesnika da će postojeći memorijali, ustvari, nanijeti više štete, dovodeći do konsternacije i bijesa, te da na taj način mogu biti sporogoreći fitilj za buduće sukobe. Nije jednostavno nositi se sa takvim memorijalima. Stručno mišljenje je da uklanjanje kontroverznih memorijala nije najbolji način za napredovanje, jer često samo pojačava tenzije. Ključ za rješavanje je pronaći način kako omogućiti postojanje memorijala na način koji nije uvredljiv niti za jednu stranu.

“Šta uraditi sa već postojećim memorijalima, kojih je puno, a koji su podignuti da bi zastrašili drugu stranu?”, pitao je Edin Ramulić (Izvor).

“Šta sa onim što je već urađeno? To mi je bitnije, zbog mladih generacija o kojima je Munira govorila. Koliko smo se odmakli za ovih 20 godina ako dijete u Potočarima dočekuje Muniru sa tri prsta?”, pitao je Čedomir Marić.

30. Kada Hotić je pitala: “da li su memorijali neka satisfakcija za sve ono što nam se desilo? Naravno, treba se sjećati. Ali, možemo li postojeće memorijale pretvarati u opomenu ljudima koji izazivaju ratove? Imamo mnoštvo memorijala i onima koji nisu zaslužili da ih se sjeća po dobrom. Imamo, naprimjer, spomenik Draži Mihajloviću. Treba postojati međunarodni zakon da se kazne oni koji podižu takve spomenike. [...] Ne znamo šta je dobro za budućnost. Moramo se sjećati, ali moramo i sprečavati.”

“Imamo hiljade spomenika koji nisu posvećeni žrtvama. U Pilici, ispred škole gdje su ljudi ubijani, stoji spomenik srpskim junacima. Ili križ u Srebrenici na srpskoj kuli. Ili u Počitelju”, rekla je Munira Subašić (Udruženje građana *Majke enklava Srebrenice i Žepe*).

31. Sead Golić (Udruženje za traženje nestalih i ubijenih bošnjaka Distrikta Brčko) istakao je da su u Brčkom “bile tri ili četiri zaraćene strane. U Brčkom se na prostoru od 200 metara grade tri spomenika. Jedan, “srpskim osloboditeljima Brčkog”. Sada se gradi spomenik civilnim žrtvama rata, koji je nametnut od strane međunarodne zajednice, jer se mi nismo mogli dogovoriti. Postoje i spomenici hrvatskim i bošnjačkim borcima. Kako biste vi ukomponovali ta četiri spomenika, a da oni ukažu na pravu istinu?”
32. Louis Bickford je odgovorio sljedeće: “Ideja uklanjanja memorijala je uvijek najkontroverznija, jer izaziva ljutnju. Pitanje je da li postoji način kako se nositi sa "neprijateljskim" memorijalima? Ja

nemam puno povjerenja u napore da se prikaže jedna strana priče. Generalno, ne bih spajao. Razilaženja u mišljenju kada je historija u pitanju mogu biti dobra, ali ako su dio razgovora, a ne nadmetanja ko će biti glasnjiji. Kako bi se izbjegao taj scenario, potrebno je stvoriti prostor za dijalog. Ne poznajem kontekst u BiH dovoljno dobro pa ću govoriti o drugim mjestima. U Cape Townu, u Muzeju prirodne historije, postavljane su vrlo rasističke izložbe lokalnih stanovnika kako bacaju koplja - podsjećali su na životinje. To se moglo ukloniti (nakon aparthejda). Umjesto toga, u muzeju je napravljen prostor za razgovor o tome. Mjesta buđenja savjesti, mjesta sjećanja, grupe ljudi mogu poslati poruku “mi ova mjesta možemo pretvoriti u mjesta dijaloga, komunikacije”. Vrlo je teško, ako je neki prostor sveti prostor jedne zajednice, upravo na to mjesto dovesti ljude iz različitih zajednica. Širom svijeta sam viđao primjere kako ljudi prave groblja sa strane puta, a na drugim mjestima sam vidio i ljude uključene u dijalog. Možda je to način da se stvari riješe, možda Potočari mogu biti primjer.”

33. Kao odgovor na pitanje šta uraditi sa spomenicima koji su već napravljeni, Marko Jurišić (Institut za nestale osobe) rekao je: “najštetnije je srušiti ih. Ko treba reći da oni nisu primjereni? Po meni, ljudi iz te sredine, pa i žrtve iz te sredine. Šta s njima uraditi? Trebalo bi ih pokušati preinačiti, sa nekom univerzalnom porukom. Ja sada ovde pitam sve vas, a i sebe, i mislim da bi prvi korak bio... (ovo nije nova ideja) – zajednički odlazak na stratišta, na komemoracije.”

2.5. Zasluge i krivica

34. Memorijali su dio stvaranja zajedničkog sjećanja, a to stvaranje ovisi, najprije, o univerzalnoj ljudskoj potrebi za pričom – da se ta priča ispriča – a suština je dodijeliti zasluge i prepoznati krivca. Aktivnosti u vezi sa kolektivnim sjećanjem počivaju na zaslugama i krivici. I jedno i drugo podrazumijevaju prepoznavanje ishoda, sposobnosti i *mi-oni* granica. Memorijali i poruke koje oni prenose bez izuzetka stvaraju ili produbljuju podjele isticanjem kako smo mi “dobri”, a kako su oni drugi “loši”. Rat podstiče kolektivno davanje zasluge i pripisivanje krivice češće nego bilo koja druga ljudska aktivnost. Zasluge se pripisuju “dobrim” kao što su poginuli borci ili nevine žrtve rata, dok su “loši” počinioci ratnih zločina ili, jednostavno, agresori. U praksi podizanja memorijala nakon sukoba na području Zapadnog Balkana zasluge su jasno vidljive kod spomenika koji predstavljaju “oslobodioce”, ali i kod spomen-obilježja nevinim žrtvama, dok se krivica često prepoznaje i kod memorijala žrtvama, ukazujući na odgovornost pojedinaca ili jedne etničke grupe. Takvi memorijali koji pokazuju zasluge i krivicu su, možda, vrlo ljudska reakcija nakon sukoba, gdje svaka grupa uključena u sukob traži opravdanje bilo za dobit ili gubitak, te pokušava promovisati vlastito tumačenje događanja iz prošlosti. U podijeljenim društvima, takvo sjećanje može predstavljati sjeme budućeg sukoba, zbog tendencije naglašavanja razlike između njih i nas. To je, samo po sebi, dovoljan razlog da memorijali budu važni.
35. Nedvojbeno je da poruke na spomen-pločama ne smiju biti uvredljivog sadržaja, ali je potreba za prepoznavanjem krivca snažna: “Što ste rekli, da na pločama ne bi trebao pisati uvredljiv sadržaj, pa normalno je da će njih ljutiti ako na ploči piše da je ubijeno 3,000 Bošnjaka! Najbolje bi bilo da na pločama, osim rečenice o tome da je na tom mestu ubijeno toliko i toliko ljudi, budu imena i prezimena onih koji su osuđeni za zločin zbog kojeg se podiže taj memorijal. Ja mislim da bi to bila dobra pouka”, rekla je Amela Međuseljac (Udruženje *Žena žrtva rata*).
36. “Univerzalni memorijal ne smije zamagliti činjenice koje moraju stajati na drugim memorijalima, gde su žrtve bile samo iz jednog naroda. Na njima moramo imati napisano ko su žrtve, a ko počinioci. Ako nemamo konsenzus o tome, najbolje je da koristimo sudske činjenice iz MKSJ-a i domaćih sudova. I u okolnostima u kojima smo se našli u julu 1995. pažljivim biranjem riječi na tom kamenu mi tada nismo htjeli da uvrijedimo nikoga (nije bilo reči genocid). Tek nakon što su dva suda upotrijebila riječ “genocid”, mi čemu tu riječ upisati u Potočarima”, rekao je Hasan Nuhanović (Memorijalni centar Potočari).
37. Izražena je zabrinutost da memorijali koji se odnose na jednu etničku grupu, bilo da se radi o žrtvama ili počiniocima, tj. memorijalima koji prave podjelu zasluga i krivice mogu u budućnosti potaći mlade

generacije da traže osvetu. „Ja se čak plašim da, ako se radi o spomeniku mom narodu, bojim se da će moj sin željeti osvetu. Bolje je reći da su tu stradali “nevinu ljudi”, a ne “Bošnjaci”, rekao je Ervin Blažević (NVO Optimisti 2001).

38. Jedna od predloženih ideja odnosila se na jačanje principa solidarnosti među žrtvama na svim stranama, kako bi se osvojila praksa pomena na žrtve u Bosni i Hercegovini od potencijalno opasne spirale zasluga i krivice. Problem sa nama žrtvama je što kada se borimo za prava žrtava, borimo se samo za prava naših žrtava. Ja očekujem od predstavnika Srba da i oni osude to što je u Trnopolju podignut memorijal srpskim vojnicima. Dakle, mjera treba biti borba za prava drugih, npr. borba za komemoraciju srpskih žrtava u Sarajevu. I da ne tražimo opravdanje u onome drugome”, rekao je Blažević.

2.6. Komemoracija i obrazovanje

39. Uz memorijale, obrazovanje igra ključnu ulogu u smislu sjećanja na prošlost u društvima nakon sukoba. Brojni učesnici komentarisali su kako se obrazovanje novih naraštaja o (tome kako se nositi sa) prošlosti u BiH često odvija odvojeno od drugih etničkih grupa. Iznesen je prijedlog da memorijali imaju granice, u smislu onoga šta mogu, a šta ne mogu reći o prošlosti, te da je, stoga obrazovanje o prošlosti pohvalno.

“Mene je strah što će naša mladost biti gora nego mi. Više su zagriženi nacionalizmom nego mi”, rekla je Munira Subašić.

“Imamo problem sa novim naraštajima... Zašto se ne izvrši pritisak na ministarstva obrazovanja da uvedu u program obilazak memorijala bez obzira na nacionalnu pripadnost”, pitala je Nura Begović.

“Ja bih to povezo [sjećanje] sa školstvom. Deca bi trebalo da uče jedinstvenu historiju”, rekao je Zvonimir Kubinek (Udruženje porodica hrvatskih branitelja poginulih i nestalih u domovinskom ratu *Soli - Tuzla*).

“Spomenici ne trebaju *nama* da *nas* podsećaju na nešto, već trebaju drugima da ih obrazuju”, rekao je Ervin Blažević.

„Nadgrobnni spomenici mogu biti sa nacionalnim ili vjerskim obilježjima, a spomen-obilježja bi trebala biti bez toga i da imaju dvije osobine: da govore o žrtvi i da imaju obrazovni karakter“, rekao je Anđelko Kvesić (Hrvatska udruga bivših logoraša domovinskog rata u Srednjobosanskom kantonu).

„Šta je svrha spomenika – odati počast žrtvama ili imati obrazovni karakter, izazvati sram ili podstaći pomirenje? Jedan sagovornik, Bošnjak, kaže da ne treba da ukazuju na krivicu već da budu pouka za budućnost“, rekla je Merdijana Sadović.

„Bilo bi dobro da tranzicijska pravda preraste u nešto što će mlade obrazovati, da se pozove škola iz jednog entiteta i druga iz drugog i da im se kaže onako kako je stvarno bilo. Djeca to moraju znati, da im se ne bi ponovilo. Dakle, radi njihove budućnosti“, rekla je Hatidža Mehmedović.

„Dakle, mi smo različiti narodi, različite kulture, sa različitim vrijednostima. Ja ne spadam u osobe kojima treba spomenik da me podsjeća na to šta se desilo u prošlosti, a dio sam ove prošlosti u kojoj svi živimo. Više sam za koncept u kojem se gradi snaga sjećanja koja se ugrađuje u sve generacije koje iz toga mogu nešto naučiti. Spomenici nestaju, ali se ljudski rod mora pouzdati u ono što bi trebala biti stvorena vrijednost koju mi stvaramo i prenosimo na našu djecu“, rekla je Saliha Đuderija.

2.7. Konkretni prijedlozi

40. Rezultat konferencije su bili brojni prijedlozi u vezi sa sjećanjem. Prijedlozi su varirali od podizanja memorijala, onih koji predstavljaju konkretan događaj do apstraktnih, pa sve do komemoracijskih obilazaka. Neki učesnici su smatrali da su memorijali od sekundarne važnosti u odnosu na poboljšanje zaštite ljudskih prava inače. Drugi su pažnju skrenuli na činjenicu da je rad potreban kako bi stvorio klimu koja će podržati sjećanje. Međunarodni eksperti su mišljenja da je diskusija ukazala na potrebu da se razgovara i ispita na koji način bi proces određivanja oblika budućih memorijala i najširem smislu trebao teći; da se prepoznaju i definišu ključni elementi procesa i koji su ciljevi projekta sjećanja, kako bi mogli voditi proces i, u konačnici, oblik memorijala.
41. Kada su u pitanju zvanična izvinjenja, što je pitanje kojim se bavila jedna radna grupa na konferenciji, došlo se do sljedećih zaključaka: a) potreban je afirmativan stav prema izvinjenjima – izvinjenja su neophodna i dobrodošla; b) izvinjenje ne može olakšati bol, ali može donijeti nadu; c) neiskrena izvinjenja produbljuju nepovjerenje i traumu; d) izvinjenje ne smiju biti prazne riječi – izvinjenje mora biti ojačano i praćeno aktivnostima koje nedvojbeno pokazuju posvećenost i spremnost na suočavanje sa prošlošću (podizanje optužnica, pronalaženje činjenica, istina o sudbini nestalih, kompenzacija, restitucija, rehabilitacija i resocijalizacija žrtava, izgradnja memorijala, reforma institucija, dijalog o prošlosti, itd.)

„Ovdje u BiH treba uraditi neke druge stvari prije nego se naprave spomenici. Zakon o nestalima nije profunkcionisao. Tužilaštvo BiH mora da ojača, da utvrdi ko je šta radio. Moramo donijeti zakon o (sprečavanju) kršenja ljudskih prava. [...] Znači, moramo ojačati zaštitu ljudskih prava u BiH, pa tek onda spomenike“, rekla je Munira Subašić.

„Znači, imamo ambijent u kome nama treba masa policajaca da nas doprati u Dobrovaljčku ulicu samo da upalimo svijeću. A Bošnjacima treba policija da dođu u Višegrad i postave ploču. Hajde da stvorimo ambijent u kome će postavljanje memorijala biti održivo“, rekao je Boro Peulić (Republička organizacija ubijenih i zatvorenih boraca i nestalih osoba Republike Srpske, Republičko udruženje porodica nestalih).

„Imam tri zaključka u vezi procesa: 1) Treba vremena, zaista. [...] Današnja diskusija pokazuje da još uvijek ne možemo hladne glave razgovarati; 2) Problem je u implementaciji na terenu, nezavisno od legislative; 3) Treba nam što više dijaloga, događaja ove vrste“, rekla je Šefika Muratagić.

„Kako bih želio da spomenik nestalim osobama izgleda? Najvažnija stvar je da niti jedan spomenik ne vrijeđa druge. Kada analizirate spomenike u BiH, većina ih je religijske prirode, nacionalne i tek tada imaju univerzalne karakteristike. Univerzalna poruka – u ovom slučaju u vezi sa nestalima – najbolje se može postići kombiniranjem univerzalnih oblika, kakve su statue bez lica i obilježja spola, ratni memorijali i memorijalni centri“, rekao je Marko Jurišić.

„Predlažem zajedničku posjetu mjestima gdje su počinjeni zločini i zajedničke komemoracije žrtvama. Pet srba, pet hrvata i pet bošnjaka koji zajedno na jednom mjestu odaju počast žrtvama imalo bi veći uticaj nego sastančenja bilo kojih političara“, dodao je Jurišić.

„Naš će prijedlog biti da sagradimo zajednički memorijal svim građanima Bugojna. To je na tragu “Oka koje plače” u Peruu“, rekla je Serafina Kolobrat.

„Ja predlažem da napravimo zajednički spomenik – živi spomenik, možda neka velika sijalica koja će non-stop svijetliti negdje u srednjoj BiH, npr. Dobož-Žepče...“, rekao je Ahmed Grahić (Savez bošnjačkih udruženja porodica zarobljenih i nestalih osoba u Bosni i Hercegovini).

„Imam prijedlog za zaključak... U BiH se formira nova vlast. Da do 2014. godine na ovaj dan bude završen univerzalni memorijalni centar u BiH“, rekao je Zvonimir Kubinek.

„Ja sam za koncept koji će imati zakonom zadane okvire, u koji će ući država, koji će finansirati država, koji će u budućnosti pomoći da mi prevaziđemo ove probleme. Koncept je vrlo jednostavno napraviti ukoliko znamo šta želimo, dakle da napravimo okruženje u kome će učestvovati pojedinci, žrtve, ali da država napravi koncept koji će omogućiti da čuvamo kulturu sjećanja“, rekla je Saliha Đuderija.

42. Louis Bickford je predložio da naredne diskusije budu posvećene tome kako bi mogao izgledati *proces* sjećanja na nestale. Bickford je preložio da taj proces uključuje: prepoznavanje ciljeva procesa sjećanja na način koji će uključiti sve zainteresovane strane, a posebno žrtve i civilno društvo, otvaranje natječaja sa komisijom koja će razmotriti različite prijedloge; prikupljanje prijedloga različitih grupa – djece, pjesnika, itd.; potaći ragovor o tome šta je najbolje u smislu prenošenja poruke budućim generacijama – spomen-ploče, nadgrobni spomenici ili apstraktni radovi. Odgovor na ova pitanja se može pronaći samo kroz daljnji razgovor i debatu.

III. BUDUĆI KORACI

43. Tokom 2011. ICMP planira sljedeće:
- Organizovati niz diskusija – regionalni dijalog – u civilnom društvu (udruženja porodica nestalih, druge grupe žrtava i NVO za ljudska prava) iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, o memorijalima i sjećanju sa ciljem definisanja preporuka koje će doprinijeti razvoju univerzalnih oblika sjećanja na nestale osobe iz navedenih zemalja;
  - Pružiti tehničku pomoć u vezi sa memorijalima i sjećanjem, oslanjajući se na najbolju praksu i pouke u globalnom smislu;
  - Omogućiti studijske posjete za predstavnike udruženja porodica memorijalima na mjestima sjećanja u Evropi;
  - Davati grantove udruženjima porodica nestalih i njihovim partnerima u smislu davanja podrške projekata koji za cilj imaju razvoj univerzalnih oblika komemoracije;
  - Organizovati trilateralni sastanak na predsjedničkom nivou – BiH, Hrvatska i Srbija – kako bi se razgovaralo o pitanjima u vezi sa traženjem i identifikacijom nestalih osoba. Na sastanku će biti iznesene preporuke i prijedlozi nastali u okviru regionalnog dijaloga o univerzalnim načinima sjećanja na nestale. Predviđeni ishod ovog sastanka je sporazum o implementaciji prijedloga sa regionalnih razgovora;
  - Podržati dostojne oblike komemoracije 30. avgusta, na međunarodni Dan nestalih i 10. decembra, na međunarodni Dan ljudskih prava.
44. ICMP nema *a priori* naklonost za bilo koji model sjećanja.
45. Kada je u pitanju tranzicijska pravda, UNDP 2011. godine planira sljedeće:
- Nastaviti pružanje tehničke i administrativne podrške Ekspertnoj radnoj grupi koja vodi proces razvoja strategije tranzicijske pravde, kako bi se finalizirao prijedlog teksta Strategije;
  - Podržati ozbiljan dijalog između grupa civilnog društva i vladinih predstavnika u okviru javne debate u vezi sa prvim prijedlogom teksta Strategije;
  - Podržati proces razvoja Akcijskog plana za implementaciju strategije tranzicijske pravde nakon što je odobrena od strane nadležnih;
  - Davati grantove organizacijama civilnog društva koje rade na području tranzicijske pravde i pristupa pravdi;
  - Podržati specifične aktivnosti posvećene boljem razumijevanju i svijesti o pitanjima tranzicijske pravde;
  - Nastaviti koordinaciju i rad sa drugim organizacijama uključenim u aktivnosti na polju tranzicijske pravde.